

BOQIJON TO'XLIYEV,
filologiya fanlari doktori,
professor

“MUNSHAOT” ILA MULOQOTNING MUSHOHADAGA MUKOFOTI

Yusuf Tursunov “Daraxt bir joyda ko‘karadi“ degan maqolning haqligini amalda isbotlagan olimlardan biri. U O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyida o‘zining butun ongli faoliyatini o‘tkazib kelayotgan fidoyi inson. Uning faoliyati muzeyda ekskursovodlikdan boshlangan (1968). Shu yerda bo‘lim mudiri, katta ilmiy xodim lavozimlarida faoliyat ko‘rsatadi. Muzey negizida tashkil etilgan Qo‘lyozmalar institutida ham (1978-1998) katta ilmiy xodim bo‘lib ishlagan [5.118].

U institutdagi qo‘lyozma va toshbosma kitoblar fondini yangi nomlar va asarlar bilan boyitishga ham munosib hissa qo‘shgan: institutda tashkil etiladigan arxeografik ekspeditsiyalarda muntazam qatnashadi. Respublikaning turli shahar va qishloqlarida bo‘lib, aholiga qo‘lidagi noyob va nodir kitoblarni olib kelib institutning kitoblari xazinasining ko‘payishiga munosib hissa qo‘shadi.

“Adabiy meros” jurnalining 1980-1990-yillari ko‘zdan kechirilsa, ularda Yusuf akaning bir qator maqolalari bilan tanishish mumkin bo‘ladi.

Yusuf aka “Muhokamat ul-lug‘atayn” tanqidiy matnini tuzish yo‘lida” degan maqola e‘lon qilgan. Unda asarning qo‘lyozma nusxalari, ularning jahon fondlaridagi saqlanish holati, mazmun-mohiyati, ulardan foydalanish imkonlari, muhimi, uarning ilmiy-nazariy hamda amaliy ahamiyati haqida jo‘yali mulohazalar bildirilgan [10.38-41]. Ular sirasiga qo‘lyozmalarni sinchiklab o‘rganish mavjud nashrlardagi bir qator nomukammalliklarga barham berish imkonini yuzaga keltirganini ta’kidlash joiz [9.40]. Ushbu yo‘nalishdagi ishlarning yakuni “1986-yilda “Munshaot” – Alisher Navoiyning hayoti va faoliyatini o‘rganishdagi tarixiy-adabiy manba sifatida” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi shaklida umumlashtirilgan [8].

Yusuf aka Alisher Navoiy asarlarini o‘qish, o‘rganish asosida ulardagi o‘ziga xosliklarni, turkiy tilning kuchi va qudratini, ifoda imkoni va adib mahoratini ancha chuqur kuzatish va ulardan munosib xulosalar chiqarish bobida ko‘pchilikka ibrat va namuna ko‘rsatib keladi. Mana bu sarlavhaga e‘tibor beralik: “Ikki g‘azal nafosati va bir noma shahodati”. “Ikkita” sonining ishtiroki, ikkita janrning muqoyasasiga ishora hamda ularni birlashtiruvchi so‘zlarning qofiyadoshligi har qanday kishining e‘tiborini tortishi turgan gap. Faqat sarlavhaning o‘zi emas, maqola mazmuni ham ayni mana shunday e‘tiborga loyiq. Unda mutafakkir adibning “ayriliq iztirobi va visol orzusi; yor marhamatidan xushnudlik va sadoqatda ustuvorlikni tarannum etish” mahorati tadqiq etilgan. Muallif buni ikkita g‘azal misolida amalga oshirgan. Maqolada:

*“Ne haddim yozmoq bitig ul mehri olamtobg‘a,
 Chun yoza olmon jafosin zarrayi ahbobg‘a”*
 hamda

*“Jonda qo‘ydim chirmag‘on maktubini hijronaro,
 Bilmon, ul maktubdur yoxud alifdur jon aro”.*

matla‘lari bilan boshlanadigan g‘azallar tahlil qilingan [7.249].

Olim, maqolasidagi “noma, “maktub”, “ruq‘a”, “xat”, “bitig” so‘zlari e‘tiborni tortadi. Ayni

mana shu soʻzlar bir sinonimik qatorni tashkil etadi. Bu muallifning oʻziga xos topildiqlaridan bir qatra, xolos. Agar Yusuf akaning bir umr Alisher Navoiyning “Munshaot”i bilan juda jiddiy ravishda mashgʻul boʻlib kelayotganini nazarda tutsak, uning nima uchun aynan mana shu ikki gʻazal tahlili bilan band boʻlganining sababini ham, mohiyatini ham aniq bilgan boʻlamiz.

Muallif, birinchidan, mazkur gʻazallarning bejiz paydo boʻlmaganini, ularning adib tarjimai holiga bevosita daxldorligini koʻrsatsa, ikkinchidan, ular vositasida tarixiy voqelikning haqqoniy manzarasini tiklashni ham uddasidan chiqqan, natijada, Alisher Navoiy hayotining ayrim lahzalariga oid tarixiy haqiqatning badiiy ifodasidagi goʻzal va takrorlanmas lavhalar kitobxon maʼnaviyatini boyitish imkonini bergan. Ayni paytda bu Yusuf akaning biografik metodning nozik jihatlardan ustalik bilan foydalana olish mahoratini ham juda yorqin tarzda koʻrsatib bergan.

Eʼtiborli jihati shundaki. Yusuf aka, ayni mana shunday, bir qarashda, anchayin mayda va kichik boʻlgan detallardan navoiyshunoslik uchun nihoyatda muhim va jiddiy xulosalar chiqara oladi. U mazkur sheʼrlar asosidagi hayotiy hodisalarni ham. Ularning roʻy bergan sanalarni ham aniqlashga muvaffaq boʻladi. Natijada, Alisher Navoiyning biografiyasiga daxldor boʻlgan jiddiy va yangi umumlashmalar boʻy koʻrsatadi.

Ayni mana shunday qiziqish olimga Alisher Navoiyning Balx shahri bilan bogʻliq boʻlgan umrguzaronligi haqida ham bir qator yangi fakt va materiallarni topish va ilmiy muomalaga kiritish, yana ayrim fakt va hodisalarni yangicha talqin qilish imkonini bergan. Bunda olim:

1. Ayrim maktublarning yozilish joyi bevosita Balx bilan bogʻliq ekanligini aniqlagan, ularning ayni mana shu manzilda bitilganini qoʻshimcha fakt va dalillar bilan isbotlab bergan.

2. A.Semyonov hamda I.Sulton tadqiqotlariga suyangani holda Alisher Navoiyning kamida uch marta (1470, 1480, 1497-yillar) Balxda turib maktub joʻnatgani dalillangan.

3. Bir maktubdagi “mirzo” soʻzining ishtirokiga hamda koʻrsatilgan oy nomi (“zulhijja”), sana (yigirma beshinchi) hamda hafta kuni (“dushanba”)ga tayanib turib, koʻplab boshqa dalillar bilan muqoyasa qilgan holda mulohaza yuritar ekan, “Navoiyning keyingi oʻttiz yillik faoliyatida zulhijja oyidagi 25-kunining dushanbaga toʻgʻri kelishi uch martaba, yaʼni 1478, 1485 va 1493-yillarda takrorlangan” tarzida aniqlik kiritilgan.

Muallif bu bilan qanoatlanmaydi. Bu uchta raqamdan qaysi birining tarixiy voqelik bilan uygʻun kelishini aniqlashni davom ettiradi. Buning uchun unga navbatidagi 36-maktubdagi ayrim nom va faktlar, Xondamirning “Habib-us-siyar” asari yordamga keladi.

Ularning yoniga Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma”si ham jalb etilgach, muammo deyarli hal boʻladi.

Shundan keyin Asomiddin Oʻrinboyev eʼlon qilgan yangi faktlar qoʻshimcha dalolat sifatida jalb etiladi.

Bular asosida yana bir muhim toʻxtamga kelinadi: “1494-1495-yillar “Xazoyin ul-maʼoniy”ni tuzish ishlari tugallangan va Navoiy uning ilk nusxasini, yaʼni debocha yozilmagan variantini Husayn Boyqaro eʼtiboriga havola qilish uchun yaqin suhbatdoshi Sohib Doro orqali joʻnatgan”.

Alisher Navoiyning Astrobodga borishi va u yerdagi faoliyati mazmuni bilan bogʻliq kuza-tishlarda ham mana shunday batafsillik, aniqlik, teran mushohada va munosib xulosalar tizimi koʻzga tashlanadi [14.34-40].

Yusuf aka asar matni bilan bogʻliq boʻlgan koʻplab jiddiy yangiliklarni amalga oshirgan. Ularning qiyosiy matnini tuzish jarayonida muallif nusxasiga yaqin boʻlgan matn tiklangan.

Oldingi nashrlarda yoʻl qoʻyilgan xato va kamchiliklarga tanqidiy yondashuvi natijasida olim tomonidan koʻplab xato va kamchiliklar bartaraf etilgan.

Birgina misol. Agar Alisher Navoiy asarlarining oʻn besh jildligidagi “Munshaot”ning Mu-kammal asarlar toʻplami yoki Toʻla asarlar toʻplamidagi asar matnlari bilan qiyos qilinsa, ular oʻrtasidagi tafovutlar miqdorini tasavvur etish qiyin kechmaydi. Ayni mana shu haqiqat ham Yusuf Tursunovning mashaqqatli mehnatlari natijasi sifatida yuzaga kelganini qayd etish joiz.

Jumladan, ulardan biri haqida yigirma jildlikni nashrga tayyorlagan mualliflar bu haqda shunday deb urg'u berishgan: "Navoiy asarlari o'n besh jildligi tarkibidagi "Munshaot"da mazkur maktub keyingi maktub bilan qo'shib yuborilgan. Ularning ikki alohida maktub ekanligini adabiyotshunos Y.Tursunov aniqlagan. Biz ham "Munshaot" qo'lyozmalari bilan tanishib, hamda maktublar mazmunidan kelib chiqib, bu o'rinda Y.Tursunov haq degan xulosaga keldik"... "Mana shu maktubdan boshlab qolgan maktublar "Munshaot"ning avvalgi nashriga kirmagan. Ularning ayrimlarini adabiyotshunos Y.Tursunov Turkiyada saqlanayotgan "Munshaot" fotonusxasidan olib e'lon qilgan. Keyinroq bu maktublarning aksariyati o'zimizdagi qo'lyozmalarda ham mavjudligi ma'lum bo'ldi" [2.228].

Alisher Navoiy asarlarining ommalashtirilishi, xususan, ularning oddiy kitobxonlar uchun ham qulay va tushunarli shakllarda taqdim etilishi hukumatimizning bir qator hujjatlarida aks etgan. Bu borada ham Yusuf Tursunov faoliyati ko'pchilikka o'rnak va namuna bo'la oladi. U kishi Alisher Navoiyning "Munshaot" (maktublar) asarini izohli bayonlar tarzida bundan sal kam yigirma besh yil oldin tayyorlagan edi. U "Ma'naviyat" nashriyotida 3000 nusxada (2001) chop etilgan [9].

Kitobda asl matn emas, balki faqat tabdillar keltirilgan. Uning eng katta yutuqlaridan biri har bir maktubning tegishli izoh va sharhlar bilan ta'minlanganida namoyon bo'ladi. Ularning asl mohiyati nimalarda ko'rinadi?

1. Izohlar maktublar tartibiga bo'ysunadigan izchillikda berilgan. Har bir maktubdagi "qorong'i" nuqtalarning yoritilishiga alohida e'tibor tushgan.

2. Asarda qo'llangan ayrim atamalar (tarokib, nasr, nazm...) ma'nosi qayd etilgan.

3. Agar atamaning ma'nosi birdan ortiq bo'lsa, ularning har biri alohida-alohida ko'rsatib o'tilgan.

4. Joy nomlari maxsus izohlangan. Ularning tarixiy hamda zamonaviy ma'nolariga imkoni boricha kengroq to'xtashga harakat qilingan.

5. Shaxs nomlarini qayd etishda ularning Alisher Navoiyga daxldor jihatlariga maxsus urg'u tushgan.

6. Asrlarning qahramonlari alohida izoh bilan ta'minlangan (*Yusuf – Yoqub payg'ambar o'g'li, go'zalligi bilan mashhur bo'lgan. "Yusuf va Zulayxo" qissasi Sharqda keng tarqalgan edi. Navoiy bu o'rinda ana shu qissaga ishora qiladi*).

Yusuf akaning "xobbi"si Alisher Navoiyning "Munshaot" asaridir. U kishi butun umrini shu asar bilan bog'liq kuzatish va tadqiqotlarga sarflab kelmoqda. Bu sohadagi ayrim jiddiy hodisalar esa quyidagilardan iborat.

1. Mazkur asarga oid 50ga yaqin maqolalar e'lon qilindi.

2. "Alisher Navoiy. Munshaot (maktublar)" (Toshkent, "Ma'naviyat", 2001, – B.152) kitobi e'lon qilindi.

3. "Munshaot" asarining matniy tadqiqi" monografiyasi yuzaga keldi. Muallif ushbu tadqiqotini yaratishda asarning Toshkentda hamda xorijiy mamlakatlarda saqlanayotgan qo'lyozmalari-dan foydalandi. Ularning umumiy soni beshta edi. Ayni paytda u asarning O'zbekistondagi nashrlarini ham qiyosiy material sifatida jalb etdi.

"Munshaot"ning ilmiy-tanqidiy matnini yaratilishida ham beshta qo'lyozma nusxa bilan birga 1966, 1988 va 2012-yillardagi nashrlaridan foydalanilgan.

Alisher Navoiyning mazkur asari ayni yo'nalishda turkiy tilda yaratilgan ilk namunalardir. Shunga qaramasdan, bu asarda ham Alisher Navoiyga xos bo'lgan buyuk donishmandlik, falsafiy qamrov, hodisalar mohiyatini aniq, ixcham va ta'sirli tarzda aks ettirish singari fazilatlar juda o'ziga xos tarzda ifodalangan.

Asarning ahomiyati yana shunda ochiq ko'rinadiki, unda buyuk mutafakkirning davlatchilik tarixida tutgan o'rni ham o'zining takrorlanmas tasvirlarini topgan.

Olim haqida ancha-muncha mulohazalar bildirilgan [5; 18]. Nazarimizda, bularning barchasi “Munshaot” bilan muloqotning Yusuf aka mushohadalari uchun mukofot deb qabul qilinishi jozibachiligini ko‘rsatadi.

Shu o‘rinda Hamidulla Boltaboyevning Alisher Navoiy maktublariga oid bir mulohazasi e‘tiborga molik. U yozadi: “Amir Navoiy davlat idoralarida ekan, Sulton Boyazid II ga bir necha maktublar yozgan (turk tazkiralari ko‘ra, ular o‘ndan ortiq). Biroq, bu maktublarning matni hali aniqlanmagan, ularni topib, ilmiy muomalaga kiritish navoiyshunoslik zimmasida” [4.174]. Shunday ekan hali navoiyshunoslik oldida ham, Yusuf Tursunning zimmasida ham ulkan vazifalar turibdi. Olimga uzoq umr va barakali ijodning har doim hamnafas bo‘lishini tilaymiz.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Boltaboyev H. Turkiy tazkiralarda Alisher Navoiy siymosi. – // *Jahon adabiyoti*, 2013, № 2, 170-174-betlar.
2. Navoiy Alisher. *Munshaot (maktublar)*. Izohli bayon muallifi, nashrga tayyorlovchi Y. Tursunov. – Toshkent, “MA’NAVIYAT”, 2001. – B.160.
3. Navoiy Alisher. *Munshaot. Matnni izohlar bilan nashrga tayyorlovchilar* S.G‘aniyeva, Q. Ergashev. – Toshkent, Fan, 1998. – B.131-229.
4. Navoiy Alisher. *Munshaot. Nashrga tayyorlovchilar* S.G‘aniyeva, Q. Ergashev. – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. – B.549-629.
5. Jo‘raboyev O. *Zahmatkash matnshunos*. – // *O‘zbek tili va adabiyoti*, 2017, № 5, 118-121-betlar
6. Tursunov Y. *Bir maktub shahodati*. – *jahon adabiyoti*, 2009, № 2, 150-153-betlar.
7. Tursunov Y. *Ikki g‘azal nafosati va bir noma shahodati*. – // *Alisher Navoiy va XXI-asr mavzusidagi xalqaro konferensiya materiallari*, – Toshkent, 2020, 248-250-betlar.
8. Tursunov Y. “Munshaot” – Alisher Navoiyning hayoti va faoliyatini o‘rganishdagi tarixiy-adabiy manba sifatida. Nomz. Diss. – Toshkent, 1986.
9. Tursunov Y. Alisher Navoiy. “Munshaot”. Toshkent, “Ma’naviyat” nashriyoti, 2001-yil. – B.152
10. Tursunov Y. *Muhokamat ul-lug‘atayn” tanqidiy matnini tuzish yo‘lida*. // *Alisher Navoiy va XXI asr” mavzuidagi Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari*, – Toshkent, 2017, 38-41-betlar.
11. Tursunov Y. “Munshaot” asarining matniy tadqiqi. – T.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2016. – 264 b.
12. Tursunov Y. “Munshaot”ning qo‘lyozma nusxalari va ularda maktublar miqdori. – *Adabiy meros*, 1977, № 7.
13. Tursunov Y. Navoiy “Munshaot”ining Leningrad fondidagi ikki nusxasi. – *Adabiy meros*, 1978, № 10.
14. Tursunov Y. Navoiyning Astroboddagi faoliyatiga doir. – // *Adabiy meros*, 1984, № 1 (29). 34-40-betlar.
15. Tursunov Y. Navoiy “Munshaot”ida ruboiylar. – *Adabiy meros*, 1988, № 2
16. Tursunov Y. Noyob tari‘xiy hujjat. – *Adabiy meros*, 1976, № 4. 136-137-betlar.
17. Tursunov Y. “Xazoyin ul-maoniy”ning tasnif tarixiga doir. // <https://docs.yandex.ru/docs/view>
18. O‘lmasbek Xo‘jayev. *Fidoyi manbashunos, matnshunos olim*. – // https://uza.uz/ru/react/posts/fidoyi-manbashunos-matnshunos-olim_286422?q=%2Freact%2Fposts%2Ffidoyi-manbashunos-matnshunos-olim_286422